

Джерелознавство та історіографія

В. І. Мільчев

ОСОБЛИВОСТІ ВИНИКНЕННЯ/СТВОРЕННЯ ТА ПОБУТУВАННЯ УСНИХ НАРАТИВІВ У СЕРЕДОВИЩІ ЗАПОРІЗЬКОГО КОЗАЦТВА ХVІІІ СТОЛІТТЯ

Розпочинаючи викладення основних положень статті, присвяченої розглядові особливостей виникнення/створення та побутування наративних джерел, вважаємо за потрібне визначитися із деякими дефініціями. Тут і далі під *наративом* (від лат. *narrare* – мовний акт, тобто вербальне викладення) ми розуміємо, насамперед, тексти які є формою буття оповідальних текстів, та чие виникнення (процесуальність) не пов'язані із метою прямого впливу на дійсність, в чому і полягає їх головна відмінність від джерел документальних (інформаційний шар яких, у загальному розумінні, теж є текстом, певні рівні якого, однак, наділені специфічними, притаманними йому одному функціональними властивостями). Надалі по тексту до наративів можуть бути вживаними й такі синонімічні терміни, як вербальні (словесні) джерела.

Всю сукупність вербальних джерел можна розподілити по трьох основних підгрупах: неструктурована та структурована усна спонтанна мова (усні наративи); фольклор у всіх його різновидах; писемні (рукописні/друковані) наративи всіх можливих форм та видів (окрім офіційної документації).

Серед усного наративу, який найбільш широко побутував на Запоріжжі, особливо слід відзначити усну історію, історичні пісні, а також окремі жанри фольклорної прози (легенди, перекази, анекдоти, чутки). Усні наративи, без всякого сумніву, були не просто наслідком, але й безпосередньо супроводжували сам процес інституалізації запорізького козацтва, його соціального структурування. Адже пласт документальних джерел за початкової доби існування січової спільноти, практично не відомий нам, і не тільки через погану збереженість корпусу, але й по причині того, що ранній період запорізької історії здебільшого є безписемним (відносно самої козацької громади). Передача інформації від самого козакуючого елемента до широких верств населення тогочасної України та сусідніх земель відбувалася, здебільшого за допомогою усного мовлення. Зрозуміло, що за таких умов довговічність та автентичність інформації були вельми й вельми умовними. Те, що дійшло до нашого часу – не більш як уривки, фрагменти, які перейшли до писемної традиції. Однак і вони дозволяють нам вести розмову про те, що запорізьке козацтво у всі часи свого існування мало достатньо представницький комплекс знань про події власної минувшини – свою *усну історію*.

Витоки усної історії сягають часів появи історичної свідомості. Усна, або „жива” чи „народна” історія (фактично – автоісторія) є невід'ємним елементом буття та елементом ідентичності будь-якої соціальної, етнічної чи конфесійної спільноти. У випадку із Запоріжжям – усна історія це спогади і досвід, отримані в результаті комунікації між різними генераціями, соціальними групами та прошарками січової спільноти. Тут усна історія виступає інструментом формування не менш складного феномена, направлено на підтримку життєздатності соціальної спільноти – його *історичної пам'яті*. Фактично, під історичною пам'яттю ми розуміється й власне механізм фіксації соціально важливої інформації, із певним соціокультурним наповненням, яка в процесі комунікації повідомляється членам суспільства, й сукупність вже зафіксованої інформації та процес її трансляції (форму, зміст та наповнення).

В січовій спільноті усна історія посідала особливе місце та роль. Усна історія Запоріжжя – це, насамперед, розповідь про минуле. В процесі розповідання (та слухання) усних історій відбувалося

конструювання картини оточуючого світу, з неодмінною проекцією в історичний вимір. Оповідач конструював своє минуле і майбутнє, на основі світоглядних імперативів та моделей поведінки. Паралельно з цим, він (оповідач) живив традицію пізнання минулого й себе в минулому. Трансляція широкого спектру інформації відносно історії, традицій, права відбувалася шляхом усного мовлення – вербальні потоки були єдиними джерелами інформації щодо соціального стану Запорожжя. Фактично, усна історія того періоду – сукупність знань про найбільш важливі моменти історії Запорожжя, січові порядки та ін., які побутували та акумулювалися в свідомості широких верств населення. Найбільш повною та інформативною усна історія була в тих прошарках населення, які мали найтісніший контакт із січовиками. В різні часи інформативність була різною: впливали інтенсивність контактів та їх характер, депопуляція та розрив зв'язків між поколіннями.

Для самого Запорожжя усна історія про нього була не лише „історією”, але й „легендою”, своєрідною рекламною продукцією, до того ж життєво важливою та необхідною, оскільки вона прямо впливала на популярність в народі, кількісне зростання та інші фактори, які зрештою й визначали потенціал Війська. Такі „історії” були складним жанром, наповненим як конкретними історичними подіями, так і їх гіперболізованим відлунням, сюжетами легендарними та взагалі казковими. Хрестоматійним прикладом тут можуть слугувати широко відомі з історичних джерел практики запорозьких „підмовлянь” на волості, коли стороннім особам – потенційним неофітам, балакучим січовиком до уваги пропонувався екзотичний п'яний коктейль з оповідань про січові порядки, спосіб життя козаків у куренях, на заводах та по зимівниках, видатні події з життя Війська, біографії найбільш видатних отаманів, епізодів з „луплення” татарських чабанів та „правежу” на польських панках... Відомості, колись почуті самим запорожцем від січових дідів, відокремлювали від нього кілька десятиків років, тож і не дивно, що подекуди зміщувалися дати, збільшувалися цифри, виникала плутанина у іменах діючих осіб, назвах місцевостей тощо. Абсолютна більшість подібних зразків запорозьких „усних історій” розчинилися у часі та людській пам'яті не полишивши по собі жодного сліду. Деяким із них, тим що найбільше вразили своїх сучасників, безпосередніх учасників чи недалеких нащадків-слухачів пощастило більше – вони перейшли до агрегатного стану письмових наративів. Прикладом подібних „січових” вкраплень можуть слугувати тексти „козацьких літописів”, того ж таки С.Величка, дарма що відносяться вони до більш раннього часу. Надзвичайно характерним в цьому відношенні є згадуваний автором епізод із побиттям на Січі майже 15 000 яничар на різдвяній седмиці 1674 р. Незаперечним є той факт, що прото-текст цього наративу в усній формі було засвоєно С.Величком чи кимось з його найближчих інформаторів від безпосереднього учасника подій: знання дрібних подробиць, як і загальна замальовка з життя січового куреня є занадто реалістичним, аби бути вигадкою. Так само правдивим є й перебіг подій. Однак, саму кількість забитих під час нападу на Січ яничар будь-який тверезо мислячий дослідник навряд чи буди сприймати без скепсису, бодай з фізичної неможливості розміщення такої кількості народу на вузьких вуличках козацької „столиці” та явної недолугості дій турецько-кримського командування, яке, нібито, допустило скупчення такої сили вояків під загрозою фронтального розстрілу. Згаданий епізод, окрім всього іншого, слугує й чудовою ілюстрацією того, наскільки обережно має історик, нехай і дуже захопаний в свою тему, використовувати усно-історичні наративи, та похідні від них наративи письмові [1, с. 246-249].

Як вище було сказано, непересічну роль в процесі трансляції усноісторичного наративу всередині січової громади відігравали січові діди. Відомості про події піввікової давнини (а подекуди й більш ніж вікової!), відносно черговості перебування кошових, суддів, писарів та курінних отаманів, щодо меж козацьких земель... Чого тільки не зберігали вони в своїй пам'яті! Інформацію відносно подібних функцій „дідів” зустрічаємо не лише в народних переказах, записаних вже після ліквідації Січі, у XIX столітті, але й в документах століття XVIII-го.

Враховуючи статеву специфіку та професійну спрямованість запорозької спільноти, ми можемо з великою долею вірогідності викреслити з її ужитку цілі пласти фольклору – сімейно-обрядову поезію, календарно-обрядову, казки та деякі інші. Звичайно, що їхній вжиток/обіг не був зведений до абсолютного нуля, оскільки в пасиві у кожного січовика на все життя залишався фольклорний шар засвоєний ним ще до часу появи його на Січі, однак він мав бути ледь помітним, прихованим. Натомість важливу роль відігравали кілька видів фольклору: історичні пісні; різновиди фольклорної прози (легенди, анекдоти, чутки); магічна поезія та проза; афористичний фольклор (прислів'я та приказки).

Функціональне „навантаження” на кожен зі згаданих різновидів фольклорної прози та поезії в запорозькому соціумі було надзвичайно вагомим: це й трансляція історичного минулого, й виховання представників молодшої генерації (неофітів), й розвага (релаксація), й, врешті-решт, сублімаційне заміщення.

З перелічених вище різновидів фольклору, магічна поезія та проза були найбільш табуованими та відомими лише малій кількості втаємничених (характерники, галдовники). Важкість у їх фіксації (яка, до речі, підтверджується й прикладами з сучасного інтерв'ювання представників консорцій сільських „бабок” та „дідів – ворожбитів, шептун, „відьом” та т.ін.), спричинилися тому, що до нас,

практично, не дійшло більш-менш автентичних їх взірців, таких, які можна було б з великою долею вірогідності ідентифікувати саме як „запорозькі”. Афористичний фольклор – прислів'я та приказки, на Запоріжжі XVIII ст., втім як і у наші часи, часто носив суто прикладний характер, й використовувався, так би мовити *ad causa* (до ситуації). Лише одиниці його зразків можуть слугувати маркерами (індикаторами) соціальних процесів, які мали місце всередині січової громади. Натомість такі фольклорні жанри як історична пісня та анекдот, безперечно, не тільки були справжніми фаворитами січовиків, але й дали безпрецедентну кількість справжніх „шлягерів” в царині їх трансляції, завдяки чому й спромоглися пережити майже віковий відрізок, який відокремлював час їх створення (або піку вжитку) від часу фіксації.

Ведучи розмову про *анекдоти*, особливості їх створення та трансляції у запорізькому середовищі, вважаємо за доцільне визначитися з тим, які ж саме різновиди усних текстів, відомі під цією назвою ми розглядатимемо. По-перше, тут і далі по тексту йтиметься про анекдот, який вийшов власне з січового середовища, а не про польські, російські та кримсько-турецькі та загальноукраїнські запозичення та нашарування, які також входили до загального репертуару анекдотів які передавалися теренами тогочасних українських земель, в тому числі й на Запорізьких Вольностях. По-друге, під запорізьким анекдотом згадуваного періоду ми розумітимемо фольклорну прозу, яка набагато ближче стоїть до традиційної народної сатиричної прози в цілому, аніж до того *анекдоту* (так званого „історичного” або „літературного”), який був поширеним серед освіченої верхівки європейських країн Нового Часу. Під останнім розуміли, насамперед, повчальні та курйозні історії з життя відомих людей, які переказувалися, поширювалися у списках та навіть свідомо збиралися, впорядковувалися та друкувалися окремими збірками.

До нашого часу не дійшло (та й навряд чи вони існували взагалі) зразків запорізької усної словесності, які б могли трактуватися саме в останньому розумінні анекдоту. Натомість, маємо достатню кількість наративів, які значною мірою нагадують звичний нашому сучаснику фольклорний жанр, який нині й розуміється як власне *анекдот*. Невід'ємними його прикметами є добре знані всім гострота мови (подекуди/насамперед з ненормативними елементами), наявність в оповіданні матеріалу для численних асоціацій і бісоціацій (несподіваного перенесення властивостей одного предмету/особи на другі), відвертий або прихований глум над представниками некомпліментарних етнічних (конфесійних) груп, персоніфікаціями чи прямими носіями вищої (насамперед, державної) влади тощо.

Особливості побутування сучасного анекдоту та близьких до нього жанрів прозаїчного фольклору (наприклад, *руманів*) серед представників тривалих та ситуативних чоловічих соціальних консорцій (військовослужбовців, засуджених, членів парубоцьких громад (вуличних /дворових компаній) та тому подібних) дозволяють не тільки визначитися з його сучасними функціями, однак і з великою долею правдивості дають змогу осягнути, яку ж саме роль виконував його історичний попередник у січовій громаді [2, с. 12-37].

Розважальна функція у всі часи, фактично, була чи не найголовнішою із них. Переповідання один одному дотепних історій, не тільки допомагало зняти сміхом психологічну втому, легше перенести сукупність станів фізичного дискомфорту, які постійно супроводжували запоріжця, але й були важливим механізмом підвищення соціального статусу особи, яка анекдоти переповідала. В тому випадку, якщо хтось із козаків міг похвалитися вмінням утримувати в своїй пам'яті безліч повчальних, смішних, інколи страшних, як реалістичних, так і вигаданих, фантастичних, історій, можемо не сумніватися – він був завжди бажаним гостем в будь якому курені чи зимівнику, за столом у корчмі, та завжди міг розраховувати на піднесену чарчину, миску юшки та таке інше. Не буде перебільшенням сказати, що наявність рис гарного оповідача (а практично, й промовця (оратора та агітатора) була також хоча й не обов'язковою, але бажаною для претендента на роль курінної, а зрештою й військової старшини. У всякому разі, маємо документальні свідчення того, що подібними якостями сповна були наділені як останній кошовий отаман Петро Калнишевський та його найближче оточення [3, арк. 15 зв.].

Однак, як це траплялося й в більш близькі до нас часи, у XVIII ст. гарно підвішений язик міг не тільки вивести свого власника до вищих щаблів офіційної та неофіційної ієрархії куреня, але й запроторити його у менш приємні місця аніж почесне місце за корчемним столом, чи то біля тепло натопленої груби в курені. В зібраннях фонду „*Дела тайной экспедиции*” Російського державного архіву давніх актів зберігається справа, матеріали якої напрочуд гарно ілюструють нам механізми зародження та обігу анекдотичних наративів серед запоріжців. Рідкою вдачею наявності подібного інформаційного масиву маємо „завдячувати” пильним очам та чутливим вухам одного з січових священнослужителів, який не полінувався та не побоявся виголосити „*слово и дело*” почувши крамольні насмійки з приводу височайшої персони. Втім, про все за чергою...

Одного дня 1736-го року (матеріали слідчої справи не переходять точної дати подій) в зимівнику козака Данила, який стояв на річці Базавлуці, неподалік від Січі зібралася веселе товариство. Як годиться випили, після чого почали точитися застільні бесіди, що перемежалися піснями та всілякими оповіданнями. Один з присутніх, козак Федір Великий переповів товариству наступну істо-

рію: нещодавно на Січі з'явився козак Коренівського куреня Буряк, який незадовго перед цим побував у Москві, звідки й привіз якусь „рыкуню”. Зацікавлений Великий попросив Буряка показати йому її. Той повів його до куреня, підвів до покуття та мовив: „Познавай тою рыкуню”. У пошуках означеної „рыкуни”, яку йому слід було б „познавать”, Великий оглянувся навколо та побачив поставлений поблизу ікон портрет імператриці Анни Іоаннівни. Далі, що однак, заперечують всі фігуранти справи (і це цілком зрозуміло!) мав би прозвучати сміх. Гадаємо, він неодмінно лунав у стінах Коренівського куреня, оскільки Великий, прийнявши гру, розпочату Буряком, поцікавився, навіщо ж він привіз до них таку негарну „рыкуню”, в якій очі витріщені (що було, то було, імператриця й справді була дещо бульката) неначе кислоти, та ще й корона на ній, немов би вона свята [4, арк. 3-3 зв.]. Далі теж мав би лунати сміх... Сміялися, мабуть довго та неодноразово, аж поки ієромонах Прохор, який служив при церкві Покрови Пресвятої Богородиці не угледів крамоли та не доніс російським офіцерам, що перебували на Січі. Всіх фігурантів справи було арештовано й відправлено для ведення слідства до військово-похідної канцелярії фельдмаршала Б.-Х. фон Мініха, а звідти до Москви, у тортурні Таємної канцелярії.

„Коли сміятися?” чи „А де тут анекдот?”, – може запитати наш сучасник. Й дійсно, розгледіти зразок народної сатиричної (та ще й сороміцької) прози, виокремити його серед просякнутих кров'ю та жахом рядків слідчої справи, коли кожен з фігурантів зрікається своїх слів, даючи при цьому клятви на Святому Писанні, не легко. До того ж початковий сенс анекдоту (його сіль, так би мовити) значно спотворено іноказаннями слідчих, які не наважуються слово у слово повторити крамольні речі злочинців. Тож ми спробуємо розібратися, „прогнавши” сцену ще раз.

Отже, Січ, два козаки, один/другий з яких просить/пропонує показати/подивитися на привезену з Москви „рыкуню”. Відразу виникає питання, що ж то воно таке, якщо настільки зацікавило бувалого козарлюгу? Звернення до словників російської мови XVIII ст., якою й було створено цитований нами документ, не виводить нас на прямі аналогії, за якими можна було б судити про що йшлося. Залишається припустити, що згадане слово є нічим іншим аніж ситуативним „новоробом”, фактично евфемізмом, за фасадом якого цнотливі душогуби з Таємної канцелярії намагалися заховати образливий для персони імператриці смисл. Побіжно зауважимо, що заплічних справ майстрам з Канцелярії в правління Анни Іоаннівни доводилося добряче напружувати фантазію, аби кожного разу при розгляді справ, пов'язаних з образою монаршої персони хоч би якось завуалювати численні непристойності, які винаходив язикатий простолюди для характеристики своєї правительки [5, с. 98].

Корінь, від якого походить слово – „рык”, означає щось (когось), що видає низькі мембранні звуки. За класичними канонами сороміцького жарту, народного анекдоту, це, скоріше, має бути „щось”, вірогідніше за все, котрась із частин людського тіла, причому частина табуйована (соромна). Звісно, що бажання побачити таку „рыкуню”, природно буде сильнішим для молодого (нестарого) чоловіка позбавленого тривалий час її бачити (через певну специфіку внутрішнього розпорядку життя січової спільноти), аніж, бажання уздріти, скажімо, приручену ведмедицю, яка ричить на ланцюгу. Заінтригований козак входить до куреня, та починає оглядатися у пошуках. Не знайшовши „її” у прямому сенсі, він чує поруч голос другого учасника жарту, який пропонує йому „познать” предмет свого інтересу. І тут роздивляється «персону» російської імператриці, яка висить собі поблизу ікон. Підстьобнута двозначністю вимовленого дієслова (яка до речі зберігається й в сучасних російській та українській мові), уява миттєво здійснює вже згадувану нами бісоціацію, принцип якої лежить в основі будь якого анекдоту. „Рыкуню” знайдено, на неї можна подивитись! Подальший перебіг подій залежав вже виключно від кмітливості та почуття гумору особи яку розіграли. Згаданий вище козак Великий не тільки зрозумів жарт, але й зробив спробу включитися в гру, почавши оцінювати зовнішні дані побаченої ним „рыкуни”, причому роблячи це виключно з позиції класичного оцінювання жінки чоловіком. На щастя, „персона” з її погрудним портретним зображенням не дає забагато місця для того, щоб розгулятися чоловічим уявам та язикам, й відповідно імператриця-„рыкуня” піддалася „критиці” лише через свою надмірну „булькатість”.

Анекдот-жарт-розграш добіг свого кінця. Сміючись всі його учасники, а фактично й творці, виходять з куреня, не виключено що для того, аби знайти, заінтригувати та розіграти чергового легковіра. Переконані, що дійство це повторювалося кілька разів, аж поки край веселощам не поклав занадто пильний чернець (на користь цього свідчить і те, що козаків було заарештовано більш ніж через рік після початку „жартування”) [4, арк. 2, 3-3 зв., 4]. А це, – багаторазовість трансляції, – вже теж є нічим іншим, як типовою ознакою анекдоту (в сучасному його розумінні).

Розглянутий нами епізод та його центральна подія – ігровий анекдот, не є поодиноким випадком, висмикнутим з контексту фактом, вплетеним заради концептуальних уподобань дослідника в загальну канву. Це витікає, насамперед, з самої поведінкової моделі січовика, стиль та норми якої зберігалися тривалий час та дотриманість якій громадська думка пильнувала досить жорстко. Як зауважував безпосередній свідок порядків у останній Січі – Микита Корж: „Звичаї запорозькі чудними є, вчинки хитрими, а речі та задуми гострими, та здебільшого на глузування схожими” [6, с. 21]. Корпоративність січової громади, її традиціоналізм робили анекдоти, які зароджувалися саме в

козацькому середовищі, на очах багатьох свідків та його ж безпосередніх учасників, одним з улюблених жанрів фольклорної прози.

Разом із тим, та ж сама корпоративність запорожців часто-густо ставала на перешкоді розповсюдження анекдоту, що вийшов із січового середовища. Справа в тому, що зазвичай фольклорні тексти продукуються всередині певної соціальної групи для внутрішнього ж ужитку, що призводить до того, що „виживає” та розповсюджується лише такий текст, глибинний смисл (денотат) якого відомий всім представникам цієї групи. Наративи з заздалегідь малозрозумілим змістом зазвичай не виконували своєї комунікативної функції: адресат не міг стати адресантом та, в свою чергу, передати текст далі [7, с. 3]. Саме тому анекдотична продукція запорозького козацтва практично не виходила за межі січової консорції.

Найбільш часто зразки „запорозького анекдоту” можна зустріти в наративах, зафіксованих збирачами фольклору від останніх із запорожців та їх прямих нащадків по всій Нижній Наддніпрянщині. Як приклад можемо навести спогади мешканця села Вознесенки (Нескребівки) Якова Шутя про козака-бурлаку Степана Великого, який жив у побратима його діда – запорожця Скута. Химерність поведінки цього січовика-сіромахи виявляється щохвилини його життя, при цьому він же її сам свідомо й моделює. Посланий дідом Скутом в село за дріжджами для великодніх пасок, Великий зникає аж на 7 років, однак не забуває з’явитися перед очима діда в той же самий день та час, перед Великоднем, та ще й принести із собою глечик закваски, який тут же через необережність розбиває на порозі, промовляючи: „Гиря його батькові, тим то, що швидкої роботи не хвалять!” [8, с. 165]. Зрозуміло, що цей анекдот, як задуманий козаком, так ним же й майстерно виконаний, миттєво став надбанням мешканців навколишніх сіл та настільки закріпився в пам’яті їх та їхніх нащадків, що прожив своїм життям без малого століття, аж поки був зафіксований фольклористом наприкінці XIX ст.

В цілому, як вже було помічено, запорозький анекдот на стадії свого створення (дійства) та закріплення інформаційного масиву про нього у свідомості безпосередніх учасників або свідків, досить близько стоїть до „розграшів” (як „білих”, так і „чорних”), генетично пов’язаних з випробуваннями-ініціаціями, через які проходили новачки в козацькому колі, як от добре знаний епізод з варінням каші молодиками, один з яких не виявляє достатньої кмітливості, в той час як інший гідно виходить із ситуації, прийнявши єдине вірне, хоча й дещо ірраціональне рішення.

„Розграші”, які згодом перетворювалися на „анекдоти” подекуди постають жорстокими, навіть кривавими, однак оскільки вони стосувалися представників „не компліментарних” соціальних чи конфесійних груп, то масою слухачів, які слухали переповідання про них, вони, однаково, сприймалися в якості „анекдотів” [9, с. 497].

Отже, запорозький анекдот XVIII ст. – це все ж таки „анекдот”, хоча й не дуже нагадує настільки звичні для нас алюзії на вчинки літературних чи кіно-героїв. Попри те, що подібно до класичного „великосвітського” європейського анекдоту того ж століття, він є цілком конкретним випадком із життя, який через свою дотепність стає надбанням широкого кола; він більше за нього пов’язаний із ігровими моментами, що перетворювало його на імпровізоване театральне дійство.

Продовжуючи розглядати специфіку утворення та побутування усних наративів у середовищі запорозького козацтва, ми не можемо обійти увагою й такий різновид фольклоризованого усного мовлення, як чутки. Практично у всі історичні епохи чутки були невід’ємними супутниками бунтів, заколотів та народних хвилювань. Чутки інколи виступають причиною, а інколи й наслідками соціального невдоволення. Чутки були нічим іншим як висловленням узагальненого страху перед невідомим майбутнім. Характерною прикметою чуток є їх вихід за рамки критичного контролю. Навіть найбільша маячня здавалася людям цілком реальною, не фантазійною, оскільки неминучість прогнозованих у ній подій виглядала достатньо вірогідною на фоні нестабільного становища соціуму в цілому, чи окремої соціальної групи.

В контексті цього дуже доречною виглядатиме замальовка з запорозького повсякдення першого року по ліквідації Січі. Отже, червень 1776-го року, колишня військова слобода Грушівка на території колишньої ж запорозької Барвінкостинківської паланки (на той час однойменного повіту Азовської губернії). В селищі мешкає урядовий конфідент, з числа колишніх же запорожців, такий собі Верхогляд. У своїх донесеннях до російського командира згаданого повіту, секунд-майора Івана Краміна, він регулярно, і, що головне, дуже точно переказує зміст розмов своїх сусідів, колишніх січовиків [10, арк. 116-117]. Подібних же конфідентів мають й інші командири повітів – Кінсьководського (капітан Корчагін), Кальміуського (секунд-майор Горлинський) та інші. Як слідство, маємо „чудову” добірку з їх донесень.

Бесід, що точаться у зимівниках, по шинках, на ярмарках тощо. Показово, що центральне місце в цих розмовах посідають чутки. Зміст їх є найрізноманітнішим, однак, на загал, все можна звести до єдиного: люди бояться змін, нововведень, люди прагнуть повернення минулих часів: ось, нібито, на Очаківському степу турок на ім’я Абдула збирає колишніх запорожців (насправді йдеться про полковника Григорія Абдулу) [10, арк. 116 зв.]; а там кажуть, що скоро повернеться старий кошовий – Петро Калнишевський, і чутки ці цілком перевірені [11, арк. 5-5 зв.]; ні – кошовий не повернеться,

але ж натомість якийсь Пугач веде з собою безліч війська, з гарматами, а гармати ті такі, що й 80 волів не зрушать з місця – йде для того, аби відновити Січ. І так далі...

Це й не дивно – запорозька громада насторожена, вона очікує. Один із згадуваних російських командирів – секунд-майор І.Крамін, якому теж не відмовиш у спостережливості, дуже влучно підмічає характерні прикмети прихованого невдоволення: в розмовах із сторонніми запорожці дуже й дуже стримані („робки”), по шинках народу майже немає, окрім найгіркіших п'яниць – *сказывают что пьют нехочетца, затем – Бог де знает куды нас повернут*” [10, арк. 117 зв.]. Інший – секунд-майор Горлинський, не деталізує подібно до Краміна, однак сутність уловлює не менш чітко: *„говорят меж собой шепотом, от подслушивания стерегутся”* [11, арк. 3]. І в цій атмосфері тривожного очікування буйним цвітом розквітають чутки...

Попри свою не безсумнівну (а подекуди й цілком сумнівну) інформативність, чутки, як інваріантна форма усних наративів, є дуже важливими для розуміння соціальних процесів, які відбувалися в постсічовий період запорозької історії. Висвітлення механізму появи та ретрансляції чуток серед населення Запорожжя дозволяє дослідникові виокремити критичні фази в житті конкретної соціальної групи, прослідити особливості та форми реагування її окремих представників та їх груп на „загрози ззовні”.

Так само актуальним виглядає й визначення місця та ролі в побутуванні запорозького козацтва такої групи наративів, як історичні пісні. Головна специфіка запорозької історичної пісенності, у всі історичні періоди існування січової громади, полягала у її гендерному, суто чоловічому, характері. Якщо не рахувати другої половини XVIII ст. (фактично, двох останніх десятиліть історії Січі), коли на землях Вольностей Війська Запорозького Низового стартує повномасштабна „гніздюцька” колонізація, жіноцтво було усунуте від прямої участі у формуванні та поширенні регіональної версії українського пісенного фольклору.

Творцями, слухачами й критиками (часто густо ці іпостасі накладалися одна на одну) на Запорожжі були виключно чоловіки. Це й не дивно, адже до лав січової громади більшість її членів вливалися або в юному (якщо не зовсім дитячому), або в дуже молодому віці. Практично паралельно із завершальним етапом їх соціалізації, особистісного розвитку, відбувалося засвоєння ними основних моральних чеснот, кодексу поведінки, правил соціального співіснування запорозької спільноти.

Не в останню чергу міжгенераційний педагогічний діалог вівся за допомогою специфічних фольклорних текстів – історичних пісень, дум, легенд та переказів. Цьому як не найкраще сприяло тематичне спрямування запорозького фольклору, центральною фігурою якого був ідеалізований образ лицаря-січовика (або Війська в цілому) та його подвиги, в яких Січ вбачала сутність свого існування. Як і усно-історичні наративи, історичні пісні та думи були не тільки формою автоглорифікації (уславлення самих себе), та передачі досвіду, але й засобом творення *художньої історії* Запорожжя та поширення його світоглядних імперативів [12, с. 13]. Як вже йшлося вище, часто-густо було дуже важко відрізнити де ж саме в усно-історичному наративі закінчується „історія” та починається фольклор. Все це повною мірою є справедливим і по відношенню до запорозької історичної пісні. Очевидно, справедливою буде твердження про те, що належність тексту до того чи іншого жанру – питання співвідношення у наративі питомої ваги реальних та фольклоризованих подій.

Попри потужну соціальну функціональність (перш за все педагогічну та морально-етичну) запорозької історичної пісенності XVIII ст., не можна відкидати й того факту, що однією з головних функцій залишалася й функція розважальна. Пісня у січовиків, зазвичай, була супутницею весілля, відпочинку, часто пов'язаного із вжитком алкоголю. Однак, навіть жартівливі, застільні пісні, практично завжди несли потужний інформативний шар, були своєрідними шлягерними „гімнами” тієї чи іншої соціальної групи чи „політичної партії” на Січі. Найбільш показовою в цьому відношенні є надзвичайно популярна у „Пісня про дуку” (*„Ой та збиралась чорная хмара”*), і досі поширена на Нижньому Дніпрі та на Кубані. Нагадаємо коротко її сюжет: Січ гуляє – старшина під шатром, сірома просто неба, починається дощик. Старшина-дука (дукатчик) глузує з сіроми, дивуючись „за що, за що тая голота напивається?”. Фінал закономірний – розпалена сірома добряче лупцює знахабнілого старшину, після чого продовжує гуляти.

Замальовка, як бачимо цілком реалістична, така, що нібито зійшла зі сторінок документів XVIII ст., які часто-густо подають нам відомості про сутички всередині січової громади між представниками антагоністичних груп запорожців [13, с. 83-178 та 14, с. 420-421]. Це й не дивно, адже вся історія Запорожжя після повернення під російську протекцію, є перманентною спробою військової старшини пристосувати традиційний спосіб життя козацької громади до нових умов, досягти компромісу у стосунках з місцевою та вищою російською адміністрацією, зберігши при цьому рештки автономного устрою. Намагання запорозької верхівки запровадити у Війську порядки, які-б дозволили йому у буквальному розумінні „вижити” в імперії, відштовхували від неї ті маси козацтва, які стають уособлювачами його традиційних духовних цінностей та хранителями споконвічного козацького способу життя. Все це повною мірою відноситься до запорозького люмпену – „сіроми”, ідеалом та взірцем наслідування для якої радше виступає козак-здобичник XVI–XVII ст., аніж зимівчанин-гречкосій часів Нової Січі. Саме в середовищі сіроми зріють опозиційні настрої, саме тут ви-

кристалізуються вони у вигляді різноманітних виявів непокори рішенням російського уряду та січової адміністрації, насамперед бунтів сіроми (1749, 1756, 1768 рр.), у діяльності гайдамацько-здобищницьких ватаг та започаткуванні у відлюдних місцевостях Вольностей нових куренів, в яких можна жити так, як тобі до вподоби.

Таким чином, загадана пісня є нічим іншим, аніж висловленням уподобань, прагнень, ідеалів частини січової громади. Не виключено, що й народилася вона саме на застіллі, подібному до згаданого у пісні. Загальний антураж уявити собі дуже просто: корчемна чи то курінна компанія, панує колективна атмосфера піднесеного настрою, народжується пісня... Народжується з „підказками” слів, рими, мелодії, реготом від дотепних словоформ.

Завівши розмову про особливості створення історичних пісень у запорозькому середовищі, відразу обговоримося, що ні в якому разі не схильні вважати більшість із них виключно продукцією абстрактного „народу”. За текстами пісень цілком виразно відчуються особистісні уподобання авторів, їх агітаційна спрямованість, яка подекуди є спонтанною, а подекуди й носить сліди соціального замовлення.

Показово, що слідом за усною спонтанною мовою (розмовою, балаканиною) та чутками, історична пісня на Запорожжі була, хоча й не такою швидкою, однак таки безпосередньою реакцією на подію. Документальні джерела XVIII ст., на відміну від попередніх, подекуди дають нам змогу не тільки дослідити обставини створення історичних пісень, а навіть й демонструють цілком конкретних історичних осіб, з середовища яких виходила запорозька пісенна творчість. Серед паперів військово-похідної канцелярії Г.Потьомкіна нами було виявлено кілька документів присвячених обігові у колишній Січі, впродовж літа та осені 1775 р., як в усній, так і в писемній формі тексту однієї пісні. Тому факту, що такий, здавалося б, мало цікавий російським можновладцям предмет, як народна пісенність, потрапив на скрижалі офіційних документів, маємо завдячувати елементові „*крамольности*” в тексті пісні. Як слідство, маємо чудовий взірєць того як саме та наскільки оперативно запорозька громада реагувала на ті чи інші історичні події.

Отже, 30 жовтня 1775 р. на стіл Г.Потьомкіна, на той час вже президента Військової колегії та головного командира кількох південноросійських губерній (в тому числі й створених на землях колишнього Війська Запорозького Низового – Азовської і Новоросійської), ліг рапорт головного „пацифікатора” Запорожжя генерала-поручика П.Текелії. В ньому йшлося про те, що серед мешканців колишньої Січі (Микитино, Нікополя), почала ходити у списках „*пасквильная и бунтовная песня о разрушении Сечи*”. Розповсюджувача було виявлено та заарештовано. Ним виявився колишній запорожець, а нині козак Гадяцького полку, мешканець містечка Зиньківки Іван Карнаух. Винуватця було старанно допитано та відправлено для слідства до Малоросійської колегії. Копія з протоколу допиту пропонувалася й до уваги Г.Потьомкіна [15, арк. 386-386 зв.].

Згідно власних свідчень, І.Карнаух народився у 1747 р. у тому ж самому містечку, де й жив згодом – у Зиньківці, в сім’ї козака Нестора Матвієнка. Родина його, очевидно, вирізнялася статком, оскільки Іван змалечку володів грамотою, причому не тільки літерною, але й нотною, з чого можна припустити, що навчання його велось безпосередньо зиньківським священиком.

У 1768 р., у віці 21-го року, Іван опиняється на Січі, де записується у Поповицький курінь. Тут, вірогідно, він отримує своє прізвище – Карнаух, однак не поспішає долучатися ані до військових виправ (як раз розпочинається війна з турками), ані до традиційного рибальства на заводах чи то розведення худоби по зимівниках. Ні. – Карнаух співає у хорі січової церкви Покрови Пресвятої Богородиці, мешкає при січовій школі, де й навчає співам школярів. Влітку 1773 р. він з дозволу кошового отамана П.Калнишевського отримує з канцелярії паспорт та виїжджає на батьківщину для одруження.

Починаючи з листопада 1773 р. вже сімейний козак Карнаух тихо й спокійно жив собі з дружиною у рідному містечку, аж поки 22 червня 1775 р. у його житті не трапляється подія яка змінює розмірений плин часу. На ярмарку в Зиньківці він (нібито) зустрічає місцевого ж козака Романа Клименка. Той похвалився йому текстом тієї самої „*крамольной*” пісні, який він видобув у себе з пазухи. Прочитали... Пісня настільки сподобалася І.Карнауху, що він в той же день зробив із неї копію. Як з’ясувалося, вже не першу – сам Р.Клименко отримав свій текст від свого рідного брата Івана, який служив канцеляристом у Гадяцькій полковій канцелярії. До того вона потрапила від писаря Веприцької сотні того ж полку Тимофія Горобця. Звідки прийшов текст до Горобця, було (поки що!) невідомо [15, арк. 387].

Вже через два дні, 24 червня 1775 р. І.Карнаух виїхав у якихось справах до колишньої Січі. За пазухою, чи ще в якомусь надійному місці було сховано список із текстом пісні. Прибувши до колишньої запорозької столиці, щойно позбавленої свого імені, Іван відразу ж вирушив до свого рідного брата, теж запорожця Максима Писаного. Як і годиться братам, посиділи. Не виключено, що й поспівали. Принаймні, списками обзавелися й Максим, і його друзі, козаки Іван Зуб та Кирило Великий [15, арк. 387 зв.]. Пісня вийшла в люди...

Питання про те, яка ж саме з відомих нам нині пісень про зруйнування Січі, стала предметом спеціального розгляду російських можновладців вже в перші місяці після події, залишається відкри-

тим, оскільки (на жаль!) її „список” не додавався до протоколу допиту І.Карнауха. Невиразний натяк у рапорті П.Текелія Г.Потьомкіну про те, що пісня „о разрушении Сечи”, може бути як квінтесенцією тексту пісні в цілому, так і прямим (чи трохи зміненим) цитуванням її фрагменту. У першому разі на роль „пісні” можуть претендувати близько десятка історичних пісень, у другому ж найбільш вірогідною кандидатурою виглядає ранній варіант пісні „Ой летіла бомба” (*Ой летіла бомба, впала просто з неба, / Зруйнували Запорожжя – колись буде треба*) [16, с. 20; 17, с. 87, 90, 93-94; 18, с. 201; 19, с. 617; 20, с. 288]. Втім, якщо питання про яку ж саме пісню йшлося, навряд чи буде колись закритим, то питання щодо її авторства, як нам здається, вирішити значно простіше. До того ж воно має набагато більше відношення до предмету нашого розгляду, оскільки дозволяє остаточно з'ясувати механізми створення та трансляції історичних пісень у середовищі січовиків.

З великою долею вірогідності ним має бути названий неодноразово згадуваний Іван Карнаух – запорозький козак, вчитель співів січової церкви, фактично запорозький бард. Ймовіріше за все, що його розповідь під час допиту про складний кружний шлях, яким потрапив до нього текст пісні, насамперед, був покликаний „замулити око”, збити зі сліду, й відвести від нього самого увагу слідчих. І дійсно, важко сподіватися такої оперативної, практично миттєвої реакції на ту історичну подію, якою була ліквідація Запорожжя, від котрого з полкових писарчуків, далеких від запорозьких справ. В той час, як вона була цілком передбачуваною з боку особи, значний відрізок життя якої був прямо пов'язаним із січовою громадою, й яка, до того ж, була тямущою у співач та музиці.

Епізод із „крамольною” піснею для нас є цікавим, насамперед, тому, що показує нам взірць запорожця-барда, представника того прошарку січової громади, яка в силу своєї освіченості, обдарованості, ліризму натури, могла набагато швидше, якісніше та зрозуміліше відреагувати на ту чи іншу історичну подію *словоформою*, аніж енергійний, зухвалий, не чужий абсолютно пісенності, але й здатний виключити до її засвоєння та подальшої трансляції запорожець-нетяга, запорожець-воїн, запорожець-гайдамак (тут маємо на увазі психотип, а не конкретні соціальні групи).

Власні переживання, які зрештою, були нічим іншим як інтуїтивним відчуттям того, що лежить у даний момент на серцях та в душах січовиків-побратимів, помножені на дар римування та накладення музики на слова, могли буквально за кілька днів (якщо не годин) призвести до появи зворушливої пісні-шлягеру. Раз виконана, вона заволодівала думками своїх слухачів, викликала бажання не забути, запам'ятати, переповісти чи переспівати далі – звідси й „списки”. Переконані, що на кожен із письмових „списків” приходилося щонайменше кілька десятеро таких, які закарбовувалися не на папері, а в пам'яті слухачів. Щось забувалося, передавалося у зміненій формі вже під час переходу до другого-третього реципієнта, щось змінювалося під власний смак та уподобання. Фактично вже через місяць-другий реальне авторство або забувалося цілковито, або ж авторів/співавторів ставало вже кілька. Пісня ставала інваріантною, вже по-справжньому „народною” [21]. Гадаємо, що, в загальних рисах, механізм створення та поширення історичної пісні на теренах Запорожжя, а також її подальшої трансляції на сусідніх українських територіях, було нами реконструйовано досить повно та правдиво.

Таким чином, розглянувши особливості створення/виникнення та побутування усних наративів у середовищі запорозького козацтва у XVIII ст., ми можемо констатувати наступне:

- серед жанрів усних наративів, найбільш широко побутував на Запорожжі слід відзначити усну історію, окремі жанри прози – як фольклорної, так і реалістичної (перекази, анекдоти, чутки) а також історичні пісні;
- поширення „усних історій” та історичних пісень серед січової спільноти було викликане, насамперед, потребами тих важливих соціальних функцій, які вони обслуговували – формування корпоративної історичної пам'яті та маркерів автоідентифікації, посилення міжгенераційних зв'язків тощо;
- фольклорна та фольклоризована проза (анекдоти, чутки) здебільшого стояли на периферії згаданих процесів й, або, були покликані обслуговувати релаксаційні потреби січовиків, являючи собою імпровізоване театральне дійство, або ж слугували індикаторами соціальних процесів які мали місце в середовищі січової спільноти (очікування зовнішніх загроз, змін стану та ін.);
- процеси створення та розповсюдження окремих різновидів усних наративів – історичних пісень та анекдотів, як свідчить російська урядова документація (зокрема, матеріали судово-слідчі), хоча й можна вважати такими, що були плодом колективної творчості січової громади, у окремих випадках мають чітку авторизованість (наявність конкретних авторів та виконавців з числа самих же січовиків).
- аналіз сукупності усних наративів, які вийшли з середовища запорозького козацтва впродовж всього XVIII ст., переконує, що вони мають виняткове значення у справі реконструкції та інтерпретації соціальної історії Запорожжя досліджуваного періоду.

Джерела та література

1. Збірник матеріалів до історії запорозьких козаків (Сборник материалов для истории запорожских козак) // Дмитро Яворницький. Твори у 20 томах / Ред. кол. П.Сохань та ін. – Т. 1. – К; Запоріжжя, 2004.
2. Курганов Е. Анекдот как жанр. – СПб., 1997.

3. РГАДА. – Ф. 13. – Оп.1. – Д. 78. В проєкті генерал-майора К. фон Штофельна стосовно ліквідації Запорозької Січі (1765 р.), поданому на розгляд імператриці Катерині II згаданий генерал зауважує, що й Калнишевський, й решта військової старшини вважають себе „по их мнению Цицеронамы и Катонамы”. Погодимось, що подібна самооцінка, хоча й виглядає дещо нескромною, однак є достатньо показовою.
4. РГАДА – Ф. 7. – Оп. 1. – Д. 592.
5. Сучасний російський історик Є.Анісимов, відомий своїми дослідженнями з історії каральних інституцій Російської імперії (Анісимов Е.В. Кнут и дыба. Политический сыск и русское общество в XVIII веке. – М., 2000), в своїй роботі присвяченій особі Анни Іоаннівни, зокрема зауважує, що найбільш пристойний вислів, яким спромоглися слідчі передавати сутність образ звучав наступним чином – „называл Ея Императорское Величество женским естеством, выговорил то слово прямо”: Анісимов Е.В. Анна Иоанновна. – М., 2004. – С. 98. Абстрагуючись від особистісних рис імператриці та характеру її правління в цілому, можна стверджувати, що численність справ подібного роду чудово ілюструє не тільки реакцію самих широких верств підданців Російської імперії на факт царювання монархині, а не монарха, але й показує нам рівень гендерної толерантності у суспільстві в цілому.
6. Устное повествование бывшего запорожца, жителя Екатеринославской губернии и уезда, селения Михайловки, Никиты Леонтьевича Коржа. – Одесса, 1842.
7. Архипова Александра Сергеевна. Анекдот и его прототип: генезис текста и формирование жанра / Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата филологических наук. Специальность 10.01.09. – “Фольклористика”. – М.: РГГУ, 2003. – С. 3.
8. Я.Новицкий. С берегов Днепра (очерки Запорожья). Путевые записки и исследования // Новицкий Я. Твори у 5 томах. Том 1. – Запоріжжя: ПП „АА ТанDEM”, 2007. – С. 165.
9. Жизнь запорожских казаков по рассказу современника-очевидца Ивана Россолоды // Киевская Старина. – Т. VII (Ноябрь). – 1883. За рамки основного викладення матеріалу, у посилання, нами, з міркувань етнічної толерантності, винесено згадки про „анекдоти” народжені в колі гайдамаків-здобичників: про „надагання” кривавих „чобіт” та „шапок” на „ляхів” та „жидів”; про „жида”, що його перестрів гайдамака та змусив залізти на дерево та вдавати із себе птаха, після чого влучно вціпив „птаха” пострілом із пістоля, та тому подібних. Звісно, з позицій „політкоректної людини” XXI ст. цілком виразна садистська складова цих зразків січової фольклорної прози виглядає абсолютно „неапетитною”, що однак не заважало їх сучасникам – як слухачам, так і оповідачам, із насолодою поринати у світ кривавих асоціацій.
10. ДІМ. – КП. 74232 / АРХ. 14531.
11. ДІМ. – КП. 38197 / АРХ. 208.
12. Павленко І. Історичні пісні Запорожжя: регіональні особливості та шляхи розвитку. – Запоріжжя, 2003.
13. Рябінін-Скляревський О.О. Запорозькі заколоти та керуюча верства Коша XVIII століття // Малинова Г.Л., Сапожников І.В., А.А.Рябинин-Скляревский: материалы к биографии. – О.-К.: Элтон-2 – Гратек, 2000.
14. Скальковський А.О. Історія Нової Січі, або останнього Коша Запорозького / Передмова та коментарі Г.К.Швидько. – Дніпропетровськ, 1994.
15. РГВИА. – Ф. 52. – Оп. 1. – Д. 79.
16. Надхин Г.П. Память о Запорожье и последних днях Запорожской Сечи. Сочинение Г.П. Надхина. М.: Издательство Императорского общества Истории и Древностей Российских Московского университета, 1877.
17. Новицкий Я.П. Малорусские исторические песни, собранные в Екатеринославщине. 1874–1903 гг. – Екатеринослав, 1908.
18. Эварницкий Д.И. Запорожье в остатках старины и преданиях народа. – Ч. 2. – СПб., 1888.
19. Эварницкий Д.И. Малорусские народные песни, собранные в 1878–1905 гг. – Екатеринодар, 1906.
20. Кондратович Ф. Задунайская Сечь (по местным воспоминаниям и рассказам) // Киевская старина. – 1883. – Т. 2.
21. Досить доречною аналогією нам здається приклад, без сумніву пам’ятний представникам поколінь, юність та молодість яких припали на 60-80-і роки XX ст., коли цілі пласти народної пісенності піддавалися жорсткій критиці з боку офіційної влади та ідеології, а тому змушені були існувати у різноманітних вокальних варіаціях та списках (пісенниках). У даному випадку механізм трансляції „дворової”, „блатної” та інших різновидів пісенності дуже нагадує обставини розглянутого нами епізоду.

Summary

This article is dedicated to the analysis of the specific primary sources of social history of Zaporozhian Cossacks in XVIII cent. – Narrative’s (verbal or oral sources): tales, anecdotes and historical songs (ballads).